

***Origene e Pallesandrinismo capadoce (III-IV secolo)*. Atti del V Convegno del Gruppo Italiano di ricerca su „Origene e la tradizione alessandrina” (Bari, 20-22 settembre 2000), a cura di M. Girardi – M. Morin, Bari 2002, Quaderni di „Vetera Christianorum”. Dipartimento di Studi Classici e Cristiani dell’Università di Bari, ss. 388.**

Seria wydawnicza związana z zasłużonym periodykiem patrystycznym „Vetera Christianorum” przynosi w 28. tomie dokumentację V sympozjum zorganizowanego w Bari (20-22 września 2000) przez włoską grupę badawczą działającą pod nazwą „Orygenes i tradycja aleksandryjska”. Szesnaście referentów, których wystąpienia zostały zebrane w recenzowanym woluminie, podjęło zagadnienie *Orygenes i aleksandryzizm kapadocki (III-IV wiek)*. Publikacja została zadedykowana zmarłemu 26 czerwca 2001 r. zasłużonemu filologowi klasycznemu i patrologowi włoskiemu Antonio Quacquarellemu, specjalście z dziedziny antycznej retoryki i nauk pomocniczych patrologii, autorowi cennych opracowań z dziedziny numerologii wczesnochrześcijańskiej. Nie zdążył on już, niestety, przygotować do druku swojego referatu *Gregorio di Nissa e Origene: affinità e differenze nel discorso retorico*.

Celem uczestników sympozjum było ukazanie rozwoju aleksandryzmu w środowisku kapadockim, a także pontyjskim, ze wskazaniem na kapadockie korzenie formacji Ewagriusza. Akta sympozjum podzielono na 3 działy: kontekst historyczny, wielcy kapadocczycy znajdujący się pod wpływem aleksandryzmu oraz dziedzictwo kapadockie u innych autorów epoki patrystycznej. Całość zamyka artykuł bibliograficzny G.I. Stavropoulosa: *Writings on Origen by Greek Scholars over the past thirty years* (ss. 347-355), ukazujący mało znany dorobek greckich uczonych z okresu 1970-2000, związany z postacią Orygenesisa, opublikowany w językach greckim i angielskim. Autor ten relacjonuje m.in. interesującą dyskusję toczącą się w latach 80-tych między Yiannopoulossem i Boumissem, dotyczącą charakteru anatemy, jaką V Sobór w Konstantynopolu obłożył Orygenesisa. Zwraca przy tym uwagę na cenne artykuły C. Papadopou-

losa o wpływie chrystologii Orygenesesa na myśl Atanazego oraz D. Koutsoyian-nopoulosa-Theraiosia na temat różnic między systemem filozoficznym Orygenesesa i neoplatoników. Za najważniejszą pozycję orygenesowską greckiego autora w ostatnim 30-leciu słusznie uważa Stavropoulos obszerną monografię P. Tzamalikosa, *The Concept of Time in Origen* (Frankfurt am Main 1991). Tzamalikos ukazuje w niej Orygenesesa jako pierwszego chrześcijańskiego myśliciela, który na podstawie terminologii zapożyczony ze stoicyzmu (διάστημα) zbudował oryginalną koncepcję czasu jako elementu fizycznego, stworzonego przez Boga z niczego razem ze światem. Ów pogląd został przejęty przez największych teologów okresu patrystycznego: Kapadoccyków, Atanazego, Maksyma Wyznawcę, Cyryla Aleksandryjskiego, Jana Damasceńskiego, a przede wszystkim Augustyna, którego do niedawna uznawano błędnie za jego twórcę. Mimo ważnego wkładu współczesnych greckich patrologów w badania nad Orygenesem, których świadectwem jest artykuł Stavropoulosa, trudno nie zgodzić się z jego konkluzją, że liczba greckich publikacji z omawianego okresu „jest nieproporcjonalnie mała w porównaniu z niezapomnianą wielkością teologicznych wysiłków Adamantiosa” (s. 353).

W zagadnienie kapadockiego aleksandryzmu, stanowiące główny przedmiot zarówno sympozjum, jak i tomu stanowiącego jego pokłosie, wprowadza syntetyczny artykuł M. Simonettiego: *Origene dalla Cappadocia ai Cappadoci* (ss. 13-28), otwierający pierwszy dział książki – „Inquadramento storico-critico”. Wybitny włoski patrolog próbuje w nim odnaleźć ogniwo łączące Orygenesesa z wybitnymi teologami kapadockimi IV wieku. Uważa, że szlak ten biegnie przez Firmiliana i Grzegorza Taumaturga, a następnie przez pochodzących z Kapadocji zwolenników arianizmu, nawiązujących do skrajnego orygenizmu (Auksencjusz z Mediolanu, Asteriusz i Eunomiusz) oraz – w zakresie egzegezy – przez Euzebiusza z Cezarei. M. Rizzi w artykule: *Il significato politico dell' „Oratio panegyrica in Origenem” attribuita a Gregorio il Taumaturgo* (ss. 49-71) osadza znaną mowę pochwalną na cześć Orygenesesa, przypisywaną Grzegorzowi Cudotwórcy, w praktyce retorycznej początków III wieku, pozostającej pod silnym wpływem tzw. „drugiej sofistyki”, nastawionej na erudycję, popis i skuteczność oddziaływania. Autor stawia hipotezę, że mowa została wygłoszona w gronie znajomych („discorso tra pochi intimi, nel chiuso di una conventicola semisegreta e catacombale” – s. 52) i zawierała elementy związane z kwestiami politycznymi, które poddaje w swoim artykule szczegółowej analizie.

Dwa kolejne artykuły pierwszej części publikacji dotyczą zagadnień lingwistycznych, na podstawie których autorzy ukazują przenikanie tradycji aleksandryjskiej do innych środowisk wczesnochrześcijańskich. G. Lomiento w artykule: *Οἶκος, οἰκοδομή, οἰκονομία: la lingua della comunione nel „Commento a Giovanni” di Origene* (ss. 29-44) dowodzi, że terminy wymienione w tytule kryją, według Orygenesesa, „duplex modus tractandi”: rozumno-

spekulatywny oraz duchowo-wspólnotowy, związany z naczelnym kryterium orygenesowskiej egzegezy, jakim jest $\omega\phi\acute{\epsilon}\lambda\epsilon\iota\alpha$, czyli duchowa korzyść odbiorcy. Taki sposób podejścia do tekstu biblijnego wynika z przekonania Aleksandryjczyka, że poznanie Boga nie wystarczy, konieczne jest jeszcze uwierzenie w Niego. Powyższą praktykę przejmują, jak zauważa autor artykułu, Bazyli Wielki i Grzegorz z Nazjanzu, dając pierwszeństwo językowi „duchowo-wspólnotowemu”. Krótki analityczny artykuł M.A. Barbàra pt. *Su un frammento catenario di Origene dalle homiliae in „Canticum canticorum”* (ss. 45-47) ukazuje różnicę formalną, ale nie treściową między komentarzem Orygenesusa do wersetu Pnp 1, 13, zachowanym w katenach (cod. Vindobonensis theol. gr. 258, XV-XVI sec., f. 9), a jego homiliami do *Księgi Pieśni nad pieśniami* (2, 1, 13). W katenach sformułowanie „kuzyn Oblubienicy”, rozumiane jako Zbawiciel Kościoła pochodzącego z pogan, zostało wyjaśnione jako „syn siostry”, czyli Synagogi, w homiliach natomiast jako „syn brata”, czyli narodu izraelskiego. Autorka dochodzi do wniosku, że katena powstała w 1. poł. V wieku pod wpływem Teodoreta z Cyru, który w swoim *Komentarzu do Pieśni nad pieśniami* (1, 1, 12b – 13a) wzorował się wprawdzie na homiliach Orygenesusa, ale wprowadził zmianę znaną ze wspomnianych katen.

Druga część omawianej pracy, zatytułowana „I grandi Cappadoci”, zawiera teksty 8 zasadniczych referatów, ukazujących rodzaj i rozmiary wpływu, jaki wywarła myśl orygenesowska i aleksandryjska w szerszym znaczeniu na kolejnych trzech wielkich Ojców Kapadockich. Artykuły te nie zawierają rewolucyjnych tez, stanowią raczej dokumentację owego wpływu, który bezspornie daje się odnaleźć w zakresie egzegezy, chrystologii czy sakramentologii, bądź podkreślają wspólne obu środowiskom teologicznym platońskie podstawy filozoficzne. M. Girardi w artykule: *L'esegesi esamerale di Basilio di Cesarea e Gregorio di Nissa: l'alessandrinismo cappadoce al crocevia* (ss. 75-113) ocenia wpływ aleksandryzmu na egzegezę wielkich braci Kapadockich jako umiarkowany, głównie ze względu na lęk przed heterodoksją, do jakiej prowadziła metoda alegoryczna, niewłaściwie stosowana przez gnostyków. R. Scognamiglio w artykule: *Il „De opificio hominis”: eredità filoniana e origeniana nell'antropologia del Nisseno* (ss. 115-137) dostrzega wpływ myśli aleksandryjskiej na antropologię Nyseńczyka na trzech płaszczyznach: teorii „podwójnego stworzenia”, kwestii znajomości dobra i zła przez pierwszych rodziców oraz związków protologii z eschatologią. E. Cavalcanti w tekście: *Interpretazioni di 1 Cor. 15, 24, 28 in Gregorio di Nissa* (ss. 139-169) ukazuje inspiracje orygenesowskie w egzegezie Grzegorza z Nyssy, analizując konkretny przykład interpretacji Pawłowego tekstu, zawierającego często komentowane przez Aleksandryjczyka stwierdzenie o ostatecznym przekazaniu wszystkiego przez Syna pod władzę Ojca. Tematykę związaną z teologią Grzegorza z Nyssy zamyka artykuł S. Taranto: *Il Cristo e i sacramenti in Gregorio di Nissa: il battesimo* (ss. 171-206). Autor przedstawia na podstawie szczegółowej analizy dzieł

Nysseńczyka, akcentowane przez kapadockiego teologa ściśle związki zachodzące między chrztem, wcieleniem Chrystusa i Kościołem. Tekst odbiega nieco od głównej problematyki tomu, ma bowiem charakter bardziej opisowy niż porównawczy, a odniesienie do Orygenesesa pojawia się zaledwie w jednym przypisie (przyp. 5, s. 171), sygnalizującym podobieństwa i różnice w rozumieniu przez obu teologów kwestii obrazu i podobieństwa Bożego istniejącego w człowieku.

Pozostałe artykuły zamieszczone w drugiej części książki dotyczą wpływu, jaki myśl Orygenesesa wywarła na Grzegorza z Nazjanzu. Autorem pierwszego: *Nuove considerazioni sull'origenismo di Gregorio Nazianzeno* (ss. 207-218) – jest C. Moreschini, zasłużony badacz relacji między poglądami obydwu teologów. Ukazuje on wpływy Orygenesowe i aleksandryjskie na gregoriańską doktrynę Logosu, mającego udział w bytach rozumnych; na egzegezę moralno-duchową fragmentu Mt 19, 12, dotyczącego „eunuchów” ze względu na Królestwo Boże; oraz na koncepcję Boga (kwestie naśladowania Boga, Jego niepoznawalności oraz jedności i niezłożoności Jego natury). W konkluzji Moreschini zwraca uwagę, że Nazjanzeńczyk, podobnie jak jego imiennik z Nyssy, przejął idee platońskie nie bezpośrednio od greckiego filozofa, ale za pośrednictwem filtru aleksandryjskiego, zwłaszcza dzieł Filona i Orygenesesa. W kolejnym artykule: *Influssi origeniani sulla teoria della conoscenza di Dio in Gregorio di Nazianzo* (ss. 219-242) – J.P. Lieggi analizuje wspólne elementy w poglądach obu autorów na kwestię poznania Boga. Podkreśla, że zarówno Orygenes, jak i Grzegorz z Nyssy, twierdzili, iż z jednej strony Bóg jest niepoznawalny dla człowieka z racji ograniczenia ludzkiego umysłu i wielkości Boskiej natury, z drugiej jednak takie poznanie jest możliwe dzięki działaniu Boskiego Logosu na ludzki rozum (*logos*), który powinien dążyć do zjednoczenia z Boskim pierwowzorem, od którego pochodzi. Autor tekstu podkreśla, że Grzegorz był przekonany o wielkiej przydatności języka poetyckiego do wypowiedzania się o Bogu. Podobieństwom w egzegezie aleksandryjskiej i kapadockiej poświęcił swój artykuł M. Marin: *La parabola delle vergini da Origene ai Cappadoci* (ss. 243-254), który ukazuje, w jaki sposób Bazyl i Grzegorz z Nazjanzu kontynuują Orygenesową linię interpretacyjną, zgodnie z którą panny mądre i nieroztropne ze znanej przypowieści (Mt 25, 1-13) symbolizują wierzących zaopatrzonych lub nie w olej, oznaczający dobre uczynki oraz doktrynę, czyli ortodoksyjną wiedzę o Bogu. Ostatni artykuł drugiej części opracowania: *L'inganno economico' di Dio al diavolo: da Origene ai Cappadoci* (ss. 255-274) autorstwa Ch. Somenzi, ukazuje m.in., w jaki sposób stwierdzenia Orygenesesa, dotyczące teoretycznej możliwości zbawienia szatana, przeniknęły do myśli Grzegorza z Nazjanzu, a przede wszystkim Grzegorza z Nyssy.

Trzeci blok tematyczny, zamykający omawianą książkę, został zatytułowany „L'eredità dei Cappadoci”. Obejmuje on wybrane kwestie związane z przenikaniem myśli orygeniańskiej i kapadockiej do innych środowisk starożytnego

Kościoła. I. Perczel w odkrywczym artykule: *Notes sur la pensée systématique d'Évagre le Pontique* (ss. 277-297) ukazuje, w jaki sposób Ewagriusz z Pontu w dziele *Kephalala Gnostica* wykorzystał w tworzeniu swojej doktryny chrystologicznej filozoficzną naukę Plotyna o trzech Boskich hipostazach, przetworzoną na gruncie chrześcijańskim wcześniej w środowisku aleksandryjskim. Autor dowodzi, kontynuując badania G. Bunge, że nie ma bezpośredniego związku między anatemami V Soboru Powszechnego (553) i poglądami Ewagriusza, zachowanymi w jego dziełach, mimo że istotnie ocierają się one niejednokrotnie o granice herezji. Perczel zapowiada publikację swojego studium, w którym udowadnia, że Sobór potępił fragmenty wyjęte z niezachowanego do dziś dokumentu, stanowiącego brakujące ogniwo między dziełami Ewagriusza i anatemami soborowymi. Solidne studium M. Veronese: *L'esegesi di Asterio di Amasea* (ss. 299-331) – ukazuje Asteriusza z Amazji jako spadkobiercę Kapadoczczyków w zakresie kaznodziejstwa, zarówno pod względem tematyki i formy homilii (kierowanych do podobnego audytorium o dużym rozwarstwieniu społecznym na biednych i bogatych), jak również pod względem stosowanej metody egzegezy biblijnej. Autor zauważa zwłaszcza zbieżności z interpretacją Pisma św. przez Orygenesa (jedność obu Testamentów, rozbudowana typologia), a także przez Grzegorza z Nyssy. Podobnie jak Nysseniczek, Asteriusz z Amazji odrzuca przesadnie alegoryzujące techniki egzegetyczne, jak symbolika etymologiczna czy numeryczna, jednak w odróżnieniu od Kapadoczczyka używa terminu „allegoria” obok „theoria”. S.J. Voicu w artykule: *Tracce originarie in uno pseudocrisostomo cappadoce* (ss. 333-346) dokonuje analizy fragmentów homilii należących do liczącego 37 pozycji zbioru przypisywanego Chryzostomowi (w rzeczywistości chodzi prawdopodobnie o anonimowego ucznia Bazylego z końca IV wieku). Zdaniem Voicu autor homilii korzystał bezpośrednio z dzieł Orygenesa, jednak podobnie jak wielcy Kapadocczycy, inspirował się myślą Aleksandryjczyka w sposób umiarkowany i krytyczny. Voicu zwraca również uwagę, że zależności od pism Orygenesa, widoczne w homiliach anonimowego Kapadoczczyka, mogą ułatwić zrozumienie niektórych rozwiązań egzegetycznych występujących kilka dziesięcioleci później u innego mało znanego autora Proklosa z Konstantynopola. Cennym uzupełnieniem artykułu Voicu jest aneks, zawierający kompletny wykaz homilii kapadockiego anonima z podaniem miejsca ich wydania oraz szczegółową bibliografię dotyczącą omawianego tematu.

Prace zebrane w omawianym tomie dają bogaty obraz kapadockiego orygenizmu. Ukazują z jednej strony niekwestionowany wpływ filozofii, egzegezy, chrystologii i eschatologii aleksandryjskiej na myśl kapadocką, z drugiej – dowodzą pewnego kryzysu orygenizmu w tym środowisku, wyrażającego się ostrożnością i umiarkowaniem w przejmowaniu jego idei. Opublikowane artykuły prezentują generalnie wysoki poziom merytoryczny i metodologiczny. Refleksja autorów wyrasta z gruntownej analizy źródeł i zmierza ku jasnym

twórczym konkluzjom. Zarówno sympozjum, jak i dokumentujący je zbiór tekstów świadczą o nie malejącym współczesnym zainteresowaniu twórczością Orygenesa, a przede wszystkim o niezwykle inspirującej roli, jaką odegrała jego myśl w różnych środowiskach wczesnochrześcijańskich. Pozostaje tylko żałować, że jest to kolejna publikacja orygeniańska bez żadnego polskiego akcentu.

ks. Mariusz Szram – Lublin, KUL

Ks. Paweł GWIAZDA, *Życie kontemplacyjne według św. Grzegorza Wielkiego, Mistyka Chrześcijańska 3, Warszawa 2001, Wydawnictwo Neriton, ss. 261.*

W przededniu przypadającej na 2004 r. 1400. rocznicy śmierci wybitnego papieża i doktora Kościoła, św. Grzegorza Wielkiego, otrzymaliśmy, obok znakomicie przełożonej z angielskiego przez P. Nehringa klasycznej biografii R. Markusa (*Grzegorz Wielki*, Warszawa 2003), cenne polskie opracowanie poświęcone tej postaci. Jest to dostosowana do wymogów publikacji drukowanej rozprawa doktorska ks. P. Gwiazdy pt. *Życie kontemplacyjne według św. Grzegorza Wielkiego*, napisana na Sekcji Teologii Duchowości Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. W syntetycznym ujęciu prezentuje ona, głównie na podstawie napisanych przez Papieża metodą alegoryczną dzieł egzegetycznych, wszystkie istotne elementy jego teologii i psychologii życia wewnętrznego, które w większości przeszły do późniejszej teologii duchowości. Autor pogłębia obraz św. Grzegorza, postrzeganego głównie jako pastoralisty, duszpasterza i ojca misji na terenie Anglii, ukazując go jako „doktora mistycznego” i uzasadniając wyczerpująco tezę H.I. Marrou, powtarzaną w znanej i pięknej książce przez J. Leclercq’a, głoszącą, że Grzegorz był przede wszystkim mistykiem i to najwyższej próby (*Miłość nauki a pragnienie Boga*, tłum. M. Borkowska, ŻM 14, Kraków 1997, 34).

Systematyczny wykład gregoriańskiej nauki o życiu kontemplacyjnym został ujęty w dwa obszernie, szczegółowe rozdziały (II. *Podstawowe zasady rozwoju życia kontemplacyjnego* i III. *Istota życia kontemplacyjnego*), stanowiące istotną część książki. W pierwszym z nich Autor omawia szeroko proces rozwoju życia kontemplacyjnego, zwracając uwagę na istotne sformułowania Grzegorza, stanowiące słupy milowe na tej drodze: przekonanie o powszechności powołania do takiej formy życia, gdyż kontemplacja Boga jest ostatecznym celem życia wszystkich chrześcijan; uznanie życia aktywnego i związanych z nim „oczyszczeń czynnych i biernych” za konieczny etap przygotowujący do życia kontemplacyjnego; zaliczenie do skutków życia kontemplacyjnego cnót, zwłaszcza miłości, pokory, mądrości, stałości i zgodności woli własnej z Bożą; wskazanie na ideał życia doskonałego, jakim jest synteza życia aktywnego